

I.

Csodagyereknek nincs gyermekora. Arany János csodagyerek volt. Kétszeresen is. Másfél évszázaddal ezelőtt valóban csodaszámba ment, hogy egy ötesztendő parasztfiúcska betűt vet. (India lakossága 1964-ben 471 624 000 lélek; ennek 78%-a írástudatlan.) – De igazi csodagyerekhez illő *számai* is vannak: elmondja – s nem darálja – a miatyánkot deákul; névnapi, lakodalmi köszöntőket szaval, versikéket farag. A szalontai jobb körök kitűnően elszórakoznak vele; első honoráriuma egy-egy *barack*, egy-egy krajcár. Ne hajhásszuk máris a lángelme jeleit; ötéves korában mindenki tehetséges. Elégedjünk meg a valószínű eredménnyel: a gyermek megszokja a versbeszéd muzsikáját s azt, hogy a gondolat alapelemei: ritmusos sorok. A vers nem megkötöttség; a vers nemcsak gondolatközlés: gondolkodásmód. Persze, mindez később tudatosul; most még csak játék; később derül ki, hogy életforma is. A felnőtt öröklí a játékot s megtanulja *alakítani*. Míg gyermek: vérébe ivódnak a játékszabályok; felnőtten megfogalmazza őket. Arany is – egy részüket mindmáig érvényesen.

Egyébként – a század első négy évtizedében egymást követik a csodagyerek-nemzedékek. Nem a szó szoros értelmében vett csodagyerekekre gondolunk (bár ilyen is akad, Liszt például), hanem e fiatalodó korszak fiataljaira, akik életüknek harmadik évtizedében már vitték valamire, s nem is kevésre. Van itt huszonéves éves klasszikus költő: Vörösmarty. Szalay László, a történész (Arany elődje az Akadémia titkári hivatalában) huszonhárom évesen akadémiai levelező tag. Most indul Deák Ferenc, Toldy Ferenc; s megem-

líthetjük az életkorban ugyan az Arany–Petőfi-nemzedékhez, de fölfogásban inkább a Deák Ferencéhez tartozó Kazinczy Gábort és Csengery Antalt. Tágítsuk a kört: soha annyi nagy ember, ahány most, húsz év alatt (1825–1845) négy országgyűlésen nem szerepelt –: az igazság kedvéért kerekítsük is ki a mondatot: soha ennyi nagy ember ily keveset nem tett; mindenesetre: kevesebbet a húsz esztendőben, mint 48-ban egyetlen napon az akkori húszévesek. Soha ennyi nagy ember; – micsoda pazarlás, gondolhatnék, eleve, gyanútlanul. Ma, másfél századdal vénebben s bölcsebben is tán: tudjuk, hogy nem volt ez pazarlás – ötven évet kellett várni az utánpótlásra.

De Szalonta – egyelőre – oly távol esik mindettől, mint Makó Jeruzsálemtől. Majd ez a hamuba írogató kisfiú fogja közelebb hozni.

Arany György ötvenöt, Megyeri Sára negyvenöt éves, mikor legkisebb gyermekük születik. Tíz közül csak az első – Sára – s az utolsó – János – maradt életben; a többiek hétéves koruk előtt haltak el: fogalmunk lehet az akkori gyermekhalandóságról. (Semmelweis 1818-ban született, Pasteur 1822-ben.) – Sára már férjnél, s öccsével egyidős az első gyermeke. Az öreg szülők természetesen kényeztetik a „vízhordót”. Féltik, babusgatják, *székül is óják*. Igaz: gyöngécske, vézna, beteges; s mert minden lépését vigyázzák, az is marad. Spencer eszméi a testi nevelésről csak fél évszázad múlva kezdenek terjedni erre, Kelet felé (egyik munkáját éppen két nagykörösi tanár fordítja le magyarra); a szalontai pulyák különben, ha már életben maradtak, jól érzik magukat Spencer nélkül is, a fák hegyében, a zombékon, parti füzesben, s gyermeki kegyetlenséggel kinézik maguk közül az ügyefogyotat, félszeget; vagy éppen bolondot járatnak vele.

Ha néha, ritkán, közübük merészkedik. Mert – s ez a legrosszabb – jobbára felnőttek társaságában van.

Kissé sántál, kissé rövidlátó, hova is menne. Testileg fejletlen, szellemileg koraérett: nem csoda, ha túl érzékeny. És, ismételhetem: az is marad.

Fűzfasípot, bodzapuskát barkácsol. Tökharangot készít. „Gyermekkoromban felköték A színben egy nagy tökharangot, Amely ugyan nem ada hangot, De másképp vígan működék... Így kongatom most untalan E verseket – bár hangtalan.” – Jó gyermek – úgy, ahogy a felnőttek értik: azaz nincs láb alatt. Apja ajkáról issza a meséket esténként: tündérek és szabad hajdúk, boszorkányok s nagyerejű Miklósok világában él. Abban a világban, amelybe mi már csak néprajzi intézetek magnó-fölvételeinek jóvoltából juthatunk hébe-hóba. S olvassa a Károli-bibliát, amelynek pompás nyelvezetébe akkor még nem kontárkodtak bele fanylelvű theologiae-doctorok. – Zárt világ ez, finom és ködös, az igaz; s a gyermek talán végleg oda is szoknék az *ideák* anyagtalan birodalmába, ha úri csemete volna, kit elfüggönyözött szobában, duzzadó párnák közt, fülledt, orvosságzagú levegőben csucsujgatnak (e folyamatot kitűnően érzékelteti Sartre önéletírásának első kötetében, *A szavakban*); lenge lelkű *irodalmárrá* nőné ki magát: olyanná, aki inkább egy igazságot áldoz föl, mint egy tetszetős mondatot vagy csilingelő rímet; – de nem: aki a kályha elé szórt, elegyengetett hamuban tanul meg írni (mint a szalontai múzeumban is látható egy festményen, amely inkább a kegyelet, mint a művészet jegyében jött létre) –: nos, az sokkal jobban megbecsüli a – papírt. „Mindig marad – ha a fejére áll is – önála valami vaskos, reális” –: a sorok szállóigévé koptak, de mélységes igazságot fejeznek ki. Üres gyomorral nem lehet röpülni; kilencmillió üres gyomor pedig eléggé „vaskos, reális” dolog ahhoz, hogy meg ne feledkezzék róla a múzsafi, hacsak nem becsstelen. – Az irodalom most tanul beszélni, a lehető legjobb nyelvmestertől: a néptől; röghöz kötött paraszttól tanulja a szókötést –: ez a társadalmi gravitáció biztosítja

a szavak helyzetű energiáját. És energia nélkül nincsen cselekvés – márpedig mit ér a szó, ha nem *tett*?

Háromszáz hajdút telepített Szalontára Bocskay 1606-ban. Nemességet adományozott nekik s mindkét nembeli ivadékiaknak. A Kraszna megyei nagyfalusi Aranyok (I. Rákóczi Györgytói nyertek nemességet 1634-ben) a 17. század közepe felé telepedhettek meg Szalontán. A hajdúvidék, Mária Terézia kegyelméből, 1745-ben Eszterházy Antal birtokába jutott. A szabad hajdúk jobbágyosra szorítottak. Ekkor lett Szalonta a pörök városa. Mint afféle erdélyi végvárnak, hol a török, hol a német ellenében kellett tartania magát jó száz éven át. A szabadságra kényes hajdú-patríciusok mellé visszaszivárgott a földtúró lakosság, az alacsonyabb kaszt. (Arany Györgyné is ebbe tartozott.) – Az Eszterházy-birtokba vétel tehát azt jelentette, hogy nem ismerték el a hajdúk nemességét. Az Arany-ősök is előkeresték a kutyabőrt. Évtizedekre nyúló jogi hercehurca után végül is elvesztették pörüket, ún. taksás jobbágyok maradtak, azaz „úrbéri szolgálmaik fejében csak egy mérsékelt taxát kellett fizetniük”.

Arany György tízköblös földön gazdálkodott (a földet aszerint mérték, hány köből – vagy más szóval: mérő; egy pozsonyi mérő 62,5, egy pesti mérő 93,7 litert tett ki – gabona vethető bele); ez kb. 10 kisholdnak (= 12 000 négyszögöl) felel meg. Nemesi birtoknak igencsak szerény. A kúria: vályogház. – Mint látható, a nemeslevél rövid takarónak bizonyult, erősen össze kellett kucorodni alatta. Anyagi haszonnal nemigen járt; szellemivel-erkölcsivel talán inkább. Úgy látszik, a szabadság akkor is hatalmas erő, ha emlék csupán. (S hát még ebben a korban! Szabadságszemléletünk lényeges jegyei most alakulnak ki. – Igaza van Barta Jánosnak, aki a sajátos hajdú-viszonyokkal magyarázza költőnk szabadságfogalmát, amely – mint látni fogjuk – nem egy vonásában elűt a Petőfiétől.)

Debreczenben nyomtattatott Tóth Ferencz által, 1823-ban, a könyv – címe: Deák tör'sökszók magyar jelentéseikkel együtt – az alsó oskolák számára –, mely az első „művet” őrzi: egy verses ex librist. *Ha akarod tudni, Ez könyv kié legyen, Az Arany Jánosé, Ki sokáig éljen.* Aláírás: Ioanes Arany. A költemény derűs kedéllyel teljes, s némileg ellentmond a képnek, amelyet a fájdalmas csodagyerekről festettünk az előbb. Árnyaljuk hát tovább; itt csupán egy megjegyzést: az írás, a kalligráfia meglepően kiforrott, biztos, egyéni.

Ifjú költőnk abból a dicső alkalomból kívánt magának hosszú életet, hogy végre-valahára iskolába került; törekeny alkata miatt egy évvel később a rendesnél. Türelmetlenül várta. Ekkor már hírnévnek örvendett Szalonta-szerte. Olvasott is, amihez csak hozzájutott: a biblián kívül Gvadányi lovasgenerálist, kalendáriumot, mindenféle mesét és rémmesét a ponyváról; rájött, hogy legnagyobb emberek a könyvcsinálók. Életének első harminc esztendejében 1100 külföldi *beszély* és *román* jelent meg magyar fordításban: a német s francia szentimentalizmus és romantika termékei, zsványtörténetek s különféle *rejtelmek* árasztották el a ponyvát, akárcsak a mozikat száz évvel később, sőt, jórészt ugyanazokat a műveket vitte filmre a hálás utókor (Sue-t és társait).

Magyar irodalomban Szalontán Csokonaiig jutott el az olvasóközönség – vagy még addig sem. Az *olvasóközönség* megjelölés kissé fényűző; mintegy tucatnyi embert kell értenünk rajta. A modern szellemet a rektor (kántortanító) képviseli, a debreceni kollégium neveltje. Húsz év telt el Csokonai halála óta: épp csak annyi idő, hogy a cívisváros is fölfedezze nagy fiát. Kár volt pedig. A sors kegyetlen tréfája, hogy életében agyonhallgatják, vagy éppen kinevetik a költőt, holta után meg utánzóik hada lakmározik a tetemén. Csokonaival is ez történt. – A debreceni poézis ez idő szerint a Kovács József professzor megszabta úton poroszkál.

(A nagy tudományú férfiút, éppen Arany nyomán, rímkovács néven emlegeti az irodalomtörténet.) Az eredmény könnyen elképzelhető: a verstermés olyan, mintha egy tehetségtelen Csokonai tollából került volna ki. – A szalontai rektor is ebben a modorban alkotja alkalmi költeményeit. – Boldog idők! mikor a versírás titkait iskolában tanították – kiálthatunk föl, korcs utódok. Ámbár csak annyi haszna lett, hogy többen írtak verset, mint ahányan tudtak, s ez manapság is így van. (Mert a verstani szabályok csupán arra jók, hogy legyen mitől megkülönböztetni a kivételeket. Petőfit is „szekundába pónálták” poézisből.) – Arany László közli édesapjának emlékezését, amely képet ad a szalontai *alkalmakról* s Kovács professzor receptjéről:

„A köszöntő-vers egy görög boltos lakadalmi ünnepeére készült, föliratúl egy transparenthez. Kéregpapírból összeállítottak egy ládaféle alkotmányt, égő gyertyákat tettek bele, a kéregpapírba díszes koszorút metszettek, s a koszorú közepén átvilágító betűkkel ím’ ezen vers olvasható:

*»Hymen koszorúja virít itt,
Ámor diadalmi jutalma,
Cyprisst sértette hatalma,
Hymen neki ily koszorút vitt.«*

»Nagyon szép vers« – jegyezte meg atyám, mikor elmondta” (életének utolsó Szilveszter-estéjén), „»de akkor sem értettem s máig sem értem.«“

A rektor első helyre ülteti fiatal kollégáját, ki már belekóstolt a szellemi élvezetekbe, megbódult tőlük s egy életre rabjuk maradt; hogyné örülne a gyerek: itt, az iskolában komolyan veszik szenvedélyét (vagy, ha úgy tetszik, bogarát); itt nem szégyen vagy felnőtt-mulattató bohóság az ő iparkodása, hanem munka, kötelesség; játszva végzi, de a játék hasznos, becsülete van.

Új világ tárul: egyenlő jogú polgára felnőtt és gyermek.
Ki-ki olyan korú, amilyen értelmes.

Az értelem pedig olyan dolog, amiből sosem elég; olyan dolog, ami sohasem túl korai. Nagy szükség lesz rá az elkövetkezőkben, súlyos érzelmi megrázkódtatások idején, a korban, melyben költőnknek élnie adott. Reformkor, forradalom, szabadságharc, önkényuralom, kiegyezés –: csupa átmeneti korszak. S az átmeneti korszakok a gyöngé idegzetűeket viselik meg leginkább. Ámbár az is igaz, hogy az emberi történelem: átmeneti korszakok sorozata. Úgy látszik, az emberiség mégsem gyöngé idegzetű. Bízunk benne.

„Valahára eljött a költészeti osztály, s én halomra írtam verseimet.” Tizenöt éves korára már kenyérkereső: segédtanító a szalontai iskolában, benn is lakik. Szülei szegények, előregedtek, nem segíthetik. Pedig tanulni kell mindenáron; nemcsak most, hogy tovább juthasson kollégiumba; nemcsak azért, hogy néhány év múlva beülhessen egy jól jövedelmező parókiába, esetleg ügyvédi irodába, s ne legyen többé gondja a betevőre; tanulni kell, mert ha egyszer belevágott, immár nem hagyja nyugton – Kármán szavaival – „szomjú kívánása az igaz bölcsességnek és a törekedés esmétünk kiterjesztésén”; tanulni, mert most már kényszerűség: a munka dandárja ezután következik; tennivalóinak elvégzésére mindenkit csatarendbe állít a kor: mindenkit, aki alkalmas; és mindenki alkalmas, aki eljutott a tennivalók fölismeréséig; alkalmas, tehát köteles, s megvan az útja-módja annak is, hogy – ha úgy adódik – akár saját akarata ellen, de rákényszerüljön; senki sem nélkülözhető. A kor Arany esetében is módot talál majd arra, hogy, kapálódzás ide, kapálódzás oda, kényszerítse elvégezni, amire hivatott.

Addig is: körmöli a verseket. Rosszakat persze. A tandíj keserves. De megéri.

Az irodalomtörténet mindent föllajstromoz, a költő csonka verssorától kávésfindzsáig; minden apróságot megmagyaráz, vagy fordítva: minden magyarázatra bizonyítékot ráncigál elő; néha úgy tetszik, mintha a középkori anagógé szellemének kései letéteményese volna. Mindig az a legnagyobb író, akivel éppen foglalkozik, akinek minden szava arany vagy legalábbis fénylik; s keserves könnyeket hullat minden elkallódott betűért. Sajnos, nem tudjuk példáját követni: nehezebben sírunk, de meg nem akarunk, török-szakad, hajuknál fogva előráncigált tanulságokat fősorakoztatni: ezzel inkább ártunk, mint használunk az ügynek. Tíz áltanulságnál többet ér egy valódi; maradjunk annál, s próbáljuk meg árnyaltabbá, gazdagabbá s főként elevebbé varázsolni.

„Halomra írtam verseimet.” – Minden indulás izgalmas: ha alaposan tanulmányozzuk, okulhatunk, mai, holnapi, mindenkori útkeresőit. Hátulütője csak az, hogy a későbbi fejlemények ismeretében óhatatlanul visszavetítünk olyasmit is, aminek kevés a köze az akkori, *meztelen* igazsághoz. Márpedig nemcsak utat keresünk, hanem igazságot is.

Fiatalon majd mindenki ír verset, s nagyjából egyforma sikerrel; hanem aki aztán csakugyan költővé nővi ki magát, arról kiderítjük utólag, hogy előre látható volt. Ha éppen ragaszkodunk a kezdeti – többnyire nagyon is bőséges – termés ismeretéhez, anyag híján is fogalmat alkothatunk róla, megtudhatjuk a legfontosabbat, a túl merész következtetések veszélye nélkül. – Ehhez egy kis kitérőt:

A múlt század második felében föllendült a természettudomány, s divatba jött a törvényeinek merev alkalmazása humán tárgyakra. Ez időben hódít teret a mechanikus materializmus, főként német szerzők népszerűsítő munkáinak nyomán. – Ez a csatározás az irodalom rossz közérzetének a tünete: – Egyik tábor tüzesen követeli az ósdi humaniorák száműzését:

akadt képviselő, aki a görög nyelv tanítása ellen szólalt föl a Házban. Az Üstökös című élclap (Jókai lapja) epigrammával üdvözli a javaslatot; erre válaszol Arany:

*Zengi epigrammád a fényt, melyet a görög ellen
Olcsón puffogató szónok a honra derít;
Forgatom én nappal görög íróm' s forgatom éjjel:
Vénségemre be nagy lelki homályba esém!*

(Ennek a lelki homálynak köszönhetjük a magyar Arisztophanészt.) – A másik tábor megkondítja a lélekarangot a humaniórák fölött (kongatja azóta is); Fábrián Gábor például, a matuzsálemi korú, de csekély tehetségű költő s latinok, görögök, germánok, perzsák termékeny fordítója így kesereg: „A magának más irányt vett közszellem..., épp a civilizatio előbb vitelére irányzott buzgó törekvéseinek közepette, annak eredeti tényezőit, az úgynevezett *humaniórákat* leszorította a térről (,) s mintha azok nélkül a kitűzött nemes célnál mi már ellehetnénk, vele az újabb nemzedék többé foglalkozni sem kíván, sőt mint kiavult ódonságokkal bíbelődni szinte átal.”

A természettudományok divatja – mert divat, nem több – végső soron menekülés, féltehetségek kapkodása fűhöz-fához (a kifejezés *eredeti* értelmében!). Lucretius óta nemigen dicsekedhetik maradandó alkotással. – Az irodalomnak-művészetnek saját területén, saját eszközeivel kell utolérnie önmagát; nem helyettesíthető be mással, megvan a szerepe, haszna, kisajátíthatatlan helye az életben s a fejlődésben. – Persze, ez az út kissé nehezebb. De csupán attól, hogy a reáliákba belekontárkodik, senki sem lesz jó vagy jobb író. Tanulni viszont lehet és kell is. Gondolkodást például. A nagy tudományos fölfedezések roppantul hasonlatosak a nagy művészi teljesítményekkel: meghökkentő egyszerűségükben. Egy Newton, egy Bolyai

János, egy Einstein új utakat szab az emberi gondolkodásnak. Egy Arany, egy Petőfi is.

Tárgyunkra térve tehát, megkockáztathatjuk a hasonlatot Haeckel biogenetikai alaptörvényével: a költő fejlődése is vázlatos ismétlése az irodalomtörténeti törzsfjlődésnek. Ki hosszabb, ki rövidebb idő alatt átvergődik a formák s a költői magatartás fejlődésének szakaszain, s ha igaz tehetség, végül eljut önmagához, saját korához. – Előbbre nem, legfőnnebb – Illyés Gyula szerint – a kor marad el mögötte.

A preceptorai javadalmazás szerény, alig biztosítja a megélhetést. S ez nem elég: a jövőre is gondolni kell, tovább tanulni a debreceni kollégiumban, az pedig pénzbe kerül. Annyit sikerül összekaparnia – „művészi” munkával: búcsúztatókkal, névnapi s egyéb ünnepi versikékkal –, amennyi a beöltözéshez elég. A kollégium még kaszánya, szoros renddel, ranglétrával és – egyenruhával is.

A segédtanítók négyen kucorognak egy szűk szobában. Ők a nagyok, viselkedniük is nagyosan illik hát. Úgy, ahogyan adomákból, borsos tréfákból a kollégiumi életet ismerik. S ahogyan mi is ismerjük Jókaiából. Hogy ennek mennyi köze volt a valósághoz, azt költőnk keservesen tapasztalhatta később saját bőrén. (És gyomrán.) – Egyelőre borozgatnak, füstölgetnek; zsíros beszélgetések esnek; „mindazonáltal engem jó szellemem nagyobb kihágástól megőrzött”: amikor csak teheti, olvas. Ismerkedik a „modern” magyar lírával, az almanachok sejtelmes, finom, emelkedett zöngeményeivel, melyekből csak úgy árad az úri hölgyshalonok otkolonyja. Száz évvel később írja meg Kosztolányi, mennyire meghatódott, amikor egy ilyen szalokban, kecses asztalkán remek kivitelű Horatius-kötetet pillantott meg. Amelyről kiderült, hogy cukorkásdoboz. Ilyenszerű volt az almanachlira is. A szépelgő dalárok, kiknek klapanciáiban „nemcsak a véghangok,

hanem az érzelem sorai is rímzenek” (Szemere Pali bácsinak, a *Felelet a Mondolatra* társszerződének találó jellemzése) –: mintha más bolygóról jöttek volna. Hogyne irtóztatná költőnket ez a „bájteli föllengző hév”: hiszen olyan anyanyelvi környezetben nőtt fel, olyan vidéken, amelynek legtöbbet köszönhet a mai magyar köznyelv, de az irodalmi is – nem utolsósorban Arany János révén. (Román szavakat is el-elkapkodhatott, már gyermekkorában, de jegyzősködésekor föltétlenül, s latin tudásával és ragyogó nyelvérzékével összefüggő szöveget is megfejtett, aminthogy írásos bizonyíték van rá akadémiai titkárságának idejéből. Egykét kifejezést verseiből is tallózhatunk; íme pl. – saját zárójeles megjegyzéseivel –: Oh rút Hurut! Az ember addig hurú't [*ige*] Míg egyszer megmurút [*románszó*].

Korán kezdődött hát a robot a megélhetésért. És sokáig tartott. Életének nagyobbik része lelketlen munkában telt el. Lelketlen minden munka, amely elvon a hivatástól. Voltaképpen csodálkozhatunk: mikor jutott ideje egyáltalán ennyit is írni?

Saját bevallása szerint éjjelente. Preceptorsága után öt évvel, midőn négyhavi vándorszínész-életből tékozló fiúként tért meg a szülői házhoz, újra csak a *tanügy*-nél köt ki; ez után következik a jegyzői hivatal, majd kilencévi tanárkodás Nagykovácsán, lapszerkesztés Pesten, akadémiai titkárság, később főtitkárság; igazgatói munka a Kisfaludy Társaságban. Életének utolsó hat esztendejében szabad: örege, beteg, alig látó szemmel írogatja a Kapcsos Könyvbe az *Őszikék* darabjait – előhangjául a rá harminc évre bontakozó Nyugat-lírának.

De addig?

Tanárembernek ma is kevés a szabad ideje: minél lelkiismeretesebb, annál inkább. Arany lelkiismeretes tanár volt, s ehhez vegyük hozzá, hogy a Bach-korszak tanárainak önellátásra kellett berendezkedniük. Okta-

tási kellékek híján a diák sorsa végképpen a tanár tudásától, képességeitől függött. Nagykőrösről írja Arany egyik barátjának: „A magyar nyelv tanításában sokhelyt én is csak tapogatva járok. Hát még milyenek a tapasztalatok másutt.” S alább: „Kiáltó szükség még egy magyar olvasókönyv... Nekem volt szerződésem Heckenasttal..., de belefáradtam, abbahagytam.” A szerződés szövege nemrég került elő; mutatóba ennyit:

„Szerződés,

Melly egy részről Arany János és Szilágyi Sándor tanár urak, és más részről Heckenast Gusztáv pesti könyvkiadó úr között kötött, mint következők:

I. Arany János és Szilágyi Sándor tanár urak az általuk közösen készített e című munkára nézve: » Magyar olvasókönyv. Protestáns felgymnasiumok számára. Szerkeszték Arany János és Szilágyi Sándor. I és II. kötet, az 5., 6., 7. és 8. osztály számára« – átadják Heckenast Gusztáv úrnak a kiadói tulajdonjogot” stb.

Keltezése: „Pest. Jan. 5-kén 1855.”

Számítsuk ehhez még a vizsgaidőszak zsúfoltságát, a költő egyre jobban kízó betegségét („1853 óta koronkint megújuló fej- és fülzúgásban szenvedett, s egy, még fiatalsága éveiben kapott tüdőhurutja a hajlott korrallal mind terhesebbé vált” – írja Gyulai) –: nem csodálkozhatunk, ha fönnebb idézett levelében ezt olvasuk: „Azt gondolnád, ... hogy aki Pest tövében lakik, mint én, az élte felét Pesten tölti el. Több mint egy éve nem voltam fenn.”

A tanítóéletről bővebben Gárdonyi tudósít először; s ha Arany *Az elveszett alkotmányban* „kanászoknál szigorúbb sorsú tanítók”-at említ: nem költői túlzás, szó szerint kell értenünk.

A jegyzői irodában naponta tíz órát körmöl. Tyúk-pörök iratait, marhapasszust. „*Ns Semlyén István elad egy tavalyi szőke ökör tinót, melynek farán S I bélyeg látható.*” –

Javíthatatlanul lelkiismeretes ebben is: hivatalos iratait mintaként köröztetik megyszerte. – Éjjel Byront fordít.

S Pesten? – A szerkesztői állás ma valóságos paradicsom az akkorihoz képest. „Verset... nagyon ritkán írok. A szerkesztés, kivált az ilyen, mint az enyém, hogy folytonos kézírathiánnyal kell küzdenem, nem enged valami jóravalót hoznom létre. Hol egyik rovat nincs, hol a másik, majd főcikket, majd kritikát kell írnom, majd külföldi irodalmat teremteni elő, majd novellát *fordítani*” (így jelenik meg első ízben Gogol magyarul: *A köpönyeg*, németből fordította Arany), „aztán a heti pletykát összeszedni, a lapot korrigálni, beküldött rossz verseket olvasni...” Korának legigényesebb lapjait szerkeszti. Bele is bukik.

S a Kisfaludy Társaság? – „...Igazgatok társaságot, melynek nincs kedve igazodni...” De kiadatja *Az ember tragédiáját*, és Shakespeare- és Molière-sorozatot indít.

Az első kollégiumi év – azaz csupán félév – balul ütött ki.

Maga a híres város is eléggé nyomorultul festett. Íme, egy kis ízelítő a kálvinista Rómáról, egy kortárs keresetlen szavaival:

„... nádfedeleket láthatunk eleget, emeletes házat egy-kettőt. Ez utóbbiak a városban... igen ritkán vannak elszórva; a házak majd mind földszintiek... Alig haladtunk még 200 lépésnyire a város felé, s utunk máris vagy hat csapszék mellett vitt el, melyek a napnak minden órájában hallatják a szomszédok épülésére a klarinétnak ki-kinyikorgó s a brúgónak tompán morgó hangjait...”

A Tót-ház, a helyőrség tanyája „előtt kezdődik a palló. A palló... Debrecenben az volna, mi másutt a járda... Áll... három-három egymás mellé illesztett keskeny és vastag deszkából, melyek a földben ke-

resztben fekvő hasábokhoz vannak... szegezve... A világ bevett illedelmi szabályai azt tanítják, hogy két összetalálkozó ember közül mindenik félig térjen ki az útból. S ez az, ami a pallón lehetetlen... Az egyik embernek tehát gorombának kell lennie és a pallón maradnia, ... a másiknak... a másik oldalon botjára támaszkodva egyik lábával a sárban keresnie feneket, a másikkal a pallót őriznie. Ezen gorombaság, a sok gyakorlat után, könnyen vérré válik az emberben, s így van a palló befolyással az ember jellemére...

... a dzsidás tiszték, sőt közlegények is... a pallón táncoltatják lovaikat. Az ily találkozás azután rettentetes...

...a kutyák száma Debrecenben roppant nagy... csak az kell, hogy némi idegen járjon az utcán, s azonnal kiront néhány komondor, melyek példáját azután az egész szomszédság követi...

...egy tágasabb tér... egyik szögletében új artézi kút ásatik, közepén a kéttornyú ref. nagy templom áll, s az egyik oldalát az éppen oly nagy, mint monstrum (= behemót) collegium foglalja el. E téren hetivásár napjain szűrszabó-készítmények s nyers bundabőrök szoktak árulhatni. Dísztelenebb s kényelmetlenebb épületet nem egyhamar láthat az ember, mint e collegium, diák műnyelven kínlódium; kívülről granárium (= hombár), belülről sötét, barátságtalan, szerencsétlen elosztású kamarák, minden legkisebb csín és ízlés nélkül... E nagy épülettel összeköttetésben áll s csak udvar által választatik el a régi collegiumnak még fennmaradt, roskadozó része, melynek penészes, szurtos szobáiban nagy számú ifjúság lakik, s melynek ápoló bölcsőjében már nem egy lángelme ringattatott, részint felébresztetett, részint örökre elaltatott..."

Képzeljük el e környezetbe a fiút, kit otthon, szegénység ide, szegénység oda, de kényeztettek; Szalon-tán „híres embernek” számított, itt meg: egy arc a másfélezer közt. Otthon, ha csak burgonya, bab is, de kike-

rült a napi meleg étel, a kollégiumban: egy negyed cipó, a többit magának kell állnia.

Ha van miből. De nincs. A fő nem üres; a zseb igen. Talán eddig is tapasztalhatta, hogy tele zseb többnyire üres fővel jár együtt; s ha igen: most aztán lelkére is veszi, mert nem tartozik azok közé, akiket életrevalónak neveznek. Néhány római klasszikust már ismer, maga is verselgetett latinul, olvasni szeretne, nagyon sokat; de az időből alig futja: rengeteg olyan dologgal kell foglalkoznia, ami nem érdekli. Vagy ha tán érdekelné: itt is, ebben is elrettenti a lehetetlen idióma. A nyelvújítás túlkapásai a természettudományos szakszókincsben tartották magukat legtovább (Bugát Pál valósággal tobzódott a magyarításban-facsarításban) – nem egy esetben mind a mai napig. A kollégiumban is tanulni kellett az élenyről, a hőanyról, a légtünettani ismékről meg a többiről. Kár haszonnal jár – pompás gúnyverset köszönhetünk ennek is (az Úr 1881. esztendejéből), a tudományos versészet címére:

*Szőke világát már az egen terjeszti előre
A Nap s jelzi, mikép fordulok arrafelé.*

.....
*És, mint nagy gömböt, veti a horizonra csalárdúl
A levegő-réteg vérpirosán hüvelyét.¹*

.....
*Mily szép most minden, kezdik kilehelni a fák is
Élenyöket, – s széngázt színi be lombjaikon.*

.....
*Képződnek szaporán s gyülekeznek vízi parányok
S összeverődve, legitt földre csapódnak alá.
Testem is a hőanyt likacsin már veszteni kezdi,
Adieu, természet! Vissza lakomba megyek.*

Olvasni pedig mikor lehetne, hacsak éjjel nem? Márpedig itt hajnali sötéttel kelnek. És enni is kelle-
ne, tizenhét éves korában örökké éhes az ember.

Kialvatlanul, korgó gyomorral, ráadásul dorgatóriummal súlyosbítva – zsákutcába jutott. Vissza kell fordulni. A preceptorsághoz.

Kudarac ez, ha meggondoljuk, hiszen csak messzebb került az áhított – vagy nem is oly nagyon áhított? – céltól, amely a kollégium elvégzése után várná. De a kor, említettem, talál eszközt arra, hogy kikövetelje a magáét a kiszemeltektől. Az első eszköz: a kisújszállási rektor. Hadd írjuk ide a nevét.

Török Pál. Negyvennyolc év múlva, 1882. október 24-én ő temeti s búcsúztatja szép beszédben hajdani segédtanítóját.

Kilenc esztendővel volt idősebb Aranynál; selmeci, majd debreceni diákként verselt latinul, fordított angolból; rektorsága után lelkész Kisújszálláson, aztán Pesten; lapot szerkeszt, a magyar tudományos irodalom útját egyengeti; csatlakozik a forradalom s a szabadságharc ügyéhez; 1860-tól haláláig (1883. október 7.) Duna melléki püspök.

A rektor könyvtára pompás. Maga Török művelt, törekvő, szelíd férfi; barátság szövődik közöttük. Költőnk igyekszik, hogy behozza a késést: most már időt szentelhet a kor irodalmának megismerésére; tanul németet, franciát, fordít Vergiliusból; s persze versel. Csokonaisan, *Béka-egérharc* modorban. Nem minden hátsó gondolat nélkül a falusi kupaktanács gyűlésének a leírását iktatom ide: a bíró szónokol:

*„Az érdemes közönséget
Össze azért gyűjtöttük.
Mivel, hogy pedig evégett
Most a gyűlést hirdettük,
Ámbár egy szerencsés fátom
Fenyeget minket, mert látom,
Mely is annálfogva ez:
Miska, a határnak csősze,*

*Ma házamba ügetett,
Lihegni is alig tudott,
Szegény ügy megsietett.”
Ekkor félbe szakasztották
Néhányan, kik kiáltották:
„Nem hagyjuk mindhalálíg!”
„Halljuk, halljuk!...”*

.....
*Ha százezer kan ördögnek
Ordít kénköves szája,
Búgnak, huhognak, röhögnek,
Kinek mi a nótája,
Ha millió cigány gyermek
Verekszik s a farkasvermek
Alján száz farkas üvölt:
Mindezek szűnyogdongások,
Beteg légy áriája,
A lármához, melyet ások
Okosnak ordít szája.*

Jó kedélye, láthatjuk, visszatért. Nyugodt: tanulhat kedvére. Abban a korban van, amidőn mindenkől tanul az ember: a rosszból azt: mit s hogyan nem szabad, a jóból: mit s hogyan kell. Az a bökkenő, hogy hajlandó érdemükön fölül foglalkozni silányságokkal is, hiszen úgy érzi: ideje korlátlan; de aki elég erős vagy eléggé belátó, s megfogadja az okos tanácsot, hamarosan túljut e bökkenőn, fontosabb lesz számára a *hogyan kell*. Isten őrizzen azoktól, akik ez előtt megrekednek: belőlük toborzódik a mindent-tagadók tábora, azoké, akik szívük szerint inkább gáncsolnak, s belezöldülnek, ha nincs mit. Innen már csak egy rövid lépés – előre? hátra? ne firtassuk – a sznobság. Ami épp ebben a korban kezd járványos betegséggé fajulni Európában – pazar kórrajzot ad róla Thackeray a *Sznobok* könyvében.

Testben-lélekben fölfrissülve, megerősödve tér vissza Arany a kollégiumba. Tarisznyájában hozza a

kisújszállási illetékesek hízelgő sorait működéséről. Ezt már a debreceni illetékesek sem hagyhatják figyelmen kívül. Nemcsak barátságosabbak; arról sem feledkeznek meg, hogy ennie is illik néha. Magafajta diák örök istájpja – tudjuk, micsoda. Egyik professzorának a kislányát tanítja.

Tehát minden jóra fordul, élni szép, az emberek kedvesek, a világ gyönyörű. S ekkor megint beüt a mennykő.

Vagy hogy nem is az. Jódolgában bolondul meg az ember, mondják, akik szeretnek fölületesen ítélni (illetőleg csak nem tudnak másként). – „1836 februárban önként, minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül, odahagytam a kollégiumot...” – Színésznek megy.

Feltűnő, hogy ez idő tájt a tizenhárom éves Petrovics Sándor is, pesti diákként, iskola helyett az utcán csavarog, este meg „a színház körül ólalkodik”. – Nyugodtan eltekinthetünk a korkülönbségtől e kivételes esetben. Mint ahogy később eltekintett maga az idősebbik fél, s a fiatalabbat sem feszélyezte. Mi az hogy! Lesz még Aranyból „öcsém, Jankó” is.

Jódolgában bolondul meg az ember, mondják, akik bűnnek tartják, ha valaki többre vágyik, tehát elégedetlen azzal, ami van.

Megesik, hogy zsákutcába téved – még nem ismeri magát eléggé.

Arany körülményeiről, lelki indítékairól a leghitelesebb forrásból: a *Bolond Istók* második énekéből szerzhetünk tudomást.

„Hogy semmit nem tud, annyit jól tudott” – nagy eredmény, mert aki úgy érzi: nincs több tanulnivalója, világléteben félművelt marad. Ez a legveszedelmebb emberfajta. Korlátoltság, rosszindulat, gőg egytestvérek; az igazán nagyok alázatosak. (Igen, igen, igen, hallom az ellenvetést. S válaszolok is. Tessék elolvasni, mit ír a gőgös Petőfi Aranynak 1847. március

31-én: „Hanem édes-kedves ecsém [!], azokkal a dicséretekkel hagyj föl, mert mikor olvasom, olyanokat pirulok, mint valami meggyúlt város, s ha ilyenkor a tükröbe találnék pillantani, azt gondolnám, hogy Nagy Ignác orrát látom. Aztán meg azon pirulok, hogy pirultam. Én nem vagyok túlszerény ember, ezt legdühösebb ellenségem sem foghatja rám; ... de ha szembe dicsérnek, tudj' az ördög, olyan furcsán érzem magamat, mintha rühös volnék s nem volna szabad vakaróznom.” – Arany viszont túl szerény volt világeletében. Még a legmagasabb polcon is. – „Barátom! – sóhajt föl egyik levelében, 1852-ben – én nem tudom, mit adnék annyi önhittségért, mint ezen *emberkék*– a »borzas hajú költészek«-re érti – némelyikében van. Ha én arról meg tudnék győződni, hogy amit írok, az mind jó, szép, felséges: nálam termékenyebb író nem lenne a föld kerekéségén.” – Századunkban, mint oly sok más dolog, ez a magatartás is hitelét veszítette. – Mire szerény ön? – kérdezte Osvát Ernő egy ifjú titántól. Hajaj, a gögös szerénység még ordítóbb. Fene bonyolultak lettünk!

Semmit sem tud tehát hőszünk, de mindent tudni akar, gyorsan, azonnal. Csakhogy: annyit már megtanult – vagy legalább sejti –, hogyan kell tanulni. *Nem* úgy, mint a tudós professzorok követelik. („Ne jussak a paradicsomba, Ha el nem lopták ifjúságom!” – mondá kedvesen a Sorbonne tudorairól *Marot*, akit mi inkább zsoltárfordításairól ismerünk, Szenczi Molnár Albert révén, de aki káprázatos költő is volt.) – Lássuk csak a módszert: „Történelemből ha kicskét tanult is, Meg elfelejté a vizsgálatig; Mert a fonál, ha oly hosszú-ra nyúlt is, Nem az volt, mi szellemnek mondatik: De a föld minden évszáma s királya, Meg a tanító körmönfont irálya.”

S egyébben is így. S mert türelmetlen és sokat akar: kapkodni kezd. Itt már nem kerül el a buktatót, mint Kisújszálláson: tücsköt-bogarat összeolvas, „Mintha,

mit a világ nyomdái nyomnak, Fejébe kéne fért mind, a lomnak.” – Ez sem elég. Szobrászkodni próbál. Festeget. Muzsikál. Nem ismeri magát. Érti, hogy lesz belőle valami, csak nem tudja, mi. (Hogy mi *nem* lesz, azzal már tisztában van: „... a »lenni vagy nem lenni« célt Nem így fogá föl: »enni vagy nem enni« ...”)

Tizenkilenc éves; rettenetesen hiszi, hogy „Míg az ember boldog nem volt, Addig meg nem halhat” (Petőfi). Még csak tizenkilenc éves, a boldogságon tehát dicsőséget ért. Meg is szerzi, semmi kétség, a színpadon.

Már tizenkilenc éves, és rettenthetetlenül hisz benne: a professzorok csodálkoznak ugyan, de komolyan veszik. (Mégsem lehettek oly nyárspolgárok.)

A társulatban nem sokra viszi, sikere a Petőfiéhez hasonlatos. De ez nem jelenti azt, hogy ripacs lett volna egyikük is. Tompa írja, hogy Petőfi szépen s hatásosan szavalt. Nem lehetetlen, hogy inkább a hivatásosak jó része ripacszkodott. Merthogy: „*Kegyelmes* herceg!” – oktatja Bolond Istókot a *régisseur*–, „Ott hangsúlyozza: *gyel*, a közepét. »*Ke-gyel-mes*«, érti hát már?... Nem »*ke-gyelmes*«.” Később a Kisfaludy Társaság fölolvadásain megfigyelhette a közönség, hogy Arany magyarul, első szótagon hangsúlyozza a jambust. Hogyne számított volna ez bűnnek ott, Thália boldog – mert lelki szegény – papjainál, s akkor, amikor Thália kedvenc fiacskája egy Kotzebue volt. Hiszen manapság is így éneklik az operában, hogy aszongya: „a bolygo – szünet – hol-landi” – akiben nem nehéz felismerünk a *Holländert*. – Hősünk bizonyára nem tudja, sírjon-e, nevéssen-e, ha eszébe jutott Sárváry professzor kedves biztatása: „Csak Sekszpírt! Sekszpírt, domine!” – Pedig még nem is ismerte Shakespeare-t.

De ez még semmi. A társulat egy szép napon: volt-

nincs; seprejéből vándortrupp alakult, megint csak olyasféle, mint amilyenben Petőfi is „hősleg működék”: „színészi együttesnél inkább képzelhető mozgó-bordélyháznak vagy kolduló szövetkezetnek” (Ilylés).

Az útirány: Nagykároly („Hol a színészetnek nemes baráti Bóven tenyésznek, a csizmadiák”) – Szatmár – Máramarossziget.

Azt kell mondanunk, nem ártott ez az iskola. Kalandjairól maga Arany kétféleképpen emlékezik meg: Gyulaihoz írott önéletrajzi levelében (1855) s a *Bolond Istók* második énekében (1873). A levél az elkényeztetett papa-mama-kedvencét festi: szenved a rajta esett szörnyűségek: padon hál, kabáttal takarózik, s lelkifurdalás gyötri, mert füstbe megy szüleinek minden terve.

Istók barátunk már inkább viselkedik tizenkilenc éves, életerős fiatalemberhez illőn: padon hál ugyan, és kabáttal takarózik, de elalvás előtt Horatiust olvas; díszletet fest, függönyt toldoz, színlapot ír s hord, „nagy harcban a kutyákkal” s a sárral, s a *Deus ex machinában* ő a *machina* rugója. És valósággal hiányolnók, ha nem szeretne bele Klárcsi kisasszonyba, ki a deszkákon „folytatja csak” régi foglalkozását „mint *soubrette* (cseléd)”. Hát persze hogy beleszeret, muszáj beleszeretnie valakibe, egyelőre örökre – már csak amiatt is, mert *muszáj* verset írnia valakihez: ebben az életkorban a szerelem elsősorban esztétikai élmény (nyilván csak az Istók-fajtájúak számára!). A világirodalomnak minden szerelmes sora az ő vallomása, és a vallomásosvágyakozó állapot többet ér a beteljesülésnél, amelyről különben is halvány, ködös, éteri fogalmai vannak. Istókunk, hazakísérvén este Klárcsikát, álmodozva szavalja a Kisfaludy Károly *Irénejéből*, hogy „...szorítsd Melledhez a jelenvalót” –: álmodozva, tehát komolyabban, semhogy szó szerint értené. Mert mikor Klárcsi kisasszony incselkedve beinvitálja, hirtelen földre

estében csak annyit tud kinyögni, hogy: – Késő van, instálom –; ami teljességgel megfelel a valóságnak, Klárcsi kisasszony mégis fölhúzza az orrát. (Magára haragszik szegényke, hogy szóba állt ilyen balekkel.)

A csőd teljes. Színészi babérokra hiába áhítozik; szülei semmit sem tudnak, s ő sem róluk; „az olcsó kegyet” pedig „Megutálá – mint borban a legyet.” Gázsi is többször nincs, mint van. Sziget szép, hegyes vidék, az oldalakon málna s medve s üde levegő; itt dönt: hazamegy.

Gyalog, csakis.

„Ma fizetés-nap; húsz forintra jut húsz krajcár »proporcio«: Harminc gyalog mérföldre abból. Kifutja... egy vándorcipó.”

Egy hétig tart az út, van ideje bőven, mindent meghányhat-vethet, s valószínűleg arra az eredményre jut, hogy – ennél rosszabb nincs. Innen csak fölfelé van út.